

DWANGNEUROTISCHE DEPRESSIES BIJ DE HYSTERIE

Lieven Jonckheere

(...)

Tot nog toe hadden we het, vanuit Freuds pre-analytische geschriften en vooral ook vanuit zijn briefwisseling met Fliess, over angstneurotische depressies bij de hysterie. Dat zijn depressies zonder psychisch of symbolisch mechanisme, dus zonder tussenkomst van het onbewuste en het daar heersende Oedipuskomplex met de functie van de kastratie.

Dat Oedipuskomplex, waarover ik het dus nog niet gehad heb, kan ik voorlopig op nog zeer schematische wijze bepalen als psychische (Freud) of symbolische (Lacan) wijze waarop het reële van de onmogelijke seksuele verhouding tot de vader als man en de moeder als vrouw wordt opgelost - en dat is via de infantiele seksuele theorie van castratie (Freud) of de installatie van de betekenaar van de fallus (Lacan).

De angstneurotische depressie is dus direkt gebaseerd op het reële genot van de eigen drift in relatie tot de Ander, het reële dus van de onmogelijke seksuele verhouding - en dit juist doordat het onbewuste op dit punt ergens structureel tekort schiet.

Het bestaan van dit type van seksuele depressie bij de hysterie sluit niet uit dat daarin ook een ander type depressie kan voorkomen, dat dan wel een psychisch mechanisme heeft, en dat dus wel te analyseren valt in termen van het onbewuste Oedipuskomplex en het daardoor gestructureerde spel van betekenaars. Dit laatste type van oedipale depressie ontdekte Freud reeds zeer vroeg, op het einde van zijn pre-analytische periode, in de dwangneurose - dwangneurose die hij op dat moment reeds beschouwde als slechts een dialect van de fundamentele, daaronderliggende structuur van het hysterisch discours. In eerste instantie zijn voor Freud dan ook alle psychisch bepaalde depressies in de hysterie van het dwangneurotische type.

Ik zal echter tonen dat hij later, in zijn psychoanalyse, een paar uitzonderlijke keren, ook een zuiver hysterische depressie zonder dwangneurotisch mechanisme weet te diagnosticeren. Alhoewel ikzelf zal proberen om daarvan een apart type te maken, blijft die 'zuivere hysterische' depressie toch uitzonderlijk - zeker in Freuds kliniek. De trend blijft, ook na Freud bij de postfreudianen, om alle psychisch bepaalde depressies in de hysterie te lezen als een complicatie binnen het dwangneurotisch dialect.

Centraal in die dwangneurotische depressie bij Freud staat de onbewuste agressie tegenover de vader - of juister: de ambivalentie van liefde en haat tegenover de symbolische of dode vader. Na Freud zal die agressie, losgekoppeld van elke verwijzing naar de symbolische vader, het hele landschap van de depressie, neurotische of psychotische, overschaduwen. Dit is vooral te wijten aan de grote invloed van niet alleen de eerste conceptualisaties van Abraham, maar ook en vooral eigenlijk van Rado¹. Ik heb minstens al één type

¹RADO, Sandor, Das Problem der Melancholie, Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse, 1927, XIII, pp. 439-455. Rado bouwt zijn hele theorie over het belang van de agressie in de melancholie op vanuit één bepaalde passage in Freuds "Trauer und Melancholie": "Sie sind weit davon entfernt, gegen ihre Umgebung die Demut und Unterwürfigkeit zu bezeugen, die allein so unwürdigen Personen geziemen würde, sie sind vielmehr im höchsten Grade quälerisch, immer wie gekränkt und als ob ihnen ein grosses Unrecht widerfahren wäre. Dies ist alles nur möglich, weil die Reaktionen ihres Benehmens noch von der seelischen Konstellation der Auflehnung ausgehen, welche dann durch einem gewissen Vorgang in die melancholische Zerknirschung übergeführt worden ist". S. FREUD, GW. X, p. 434-435.

van hysterische depressie onderscheiden, de angstneurotische, waarin die agressie geen noemenswaardige rol speelt. Bij een ander type van depressie, de dwangneurotische, staat echter die agressie, of ambivalentie, tegenover de vader wel centraal.

Het loont de moeite om ook op dit punt Freud vanaf zijn eerste aarzelende stappen op de voet te volgen.

1. PRE-ANALYTISCH

1.1. SEKSUELE AGRESSIE

Pre-analytisch, in 1896, analyseert hij het wezen en het mechanisme van de dwangneurose als een 'Abwehrneurose' - een neurose dus waarin, net als in de histerie, het psychisch mechanisme van afweer van bepaalde seksueel gekleurde voorstellingen een cruciale rol speelt.

1.1.1.

Daarbij vertrekt hij dan inderdaad van de hysterische 'background' of dispositie van de dwangneurose. In een eerste traumatische tijd zou het subjeet het passieve slachtoffer zijn geweest van een seksuele verleiding door de Grote Ander, op dat moment de vader. Dat genot van die Grote Ander en die passiviteit van het subjeet staan voor te weinig lust of onlust. Moest het daarbij blijven dan zou het subjeet later hysterisch worden.

Een dwangneurotische dispositie wordt echter gecreëerd doordat het getraumatiseerde subjeet tegenover een kleine andere-gelijke zelf actief herhaalt wat het eerst zelf passief vanwege de Grote Ander diende te ondergaan. Het door de vader verleide kind zal op dat moment bijvoorbeeld zelf een daad van seksuele agressie stellen tegenover een ander kind, meestal jongere broertjes of zusjes. Die seksuele activiteit of agressie levert nu echter een beetje teveel lust op, een genot. En het kind verwijt zichzelf dan ook meteen die seksuele agressie of dat genot.

1.1.2.

In een tweede tijd wordt het zelfverwijt in verband met dat genot verdrongen - wat leidt tot primaire afweersymptomen zoals schaamte, 'gewetensvolheid' of overdreven scrupules, zelfwantrouwen, etc.

1.1.3.

Dat verdrongen zelfverwijt over het genot keert echter terug in een derde tijd. Dit is de tijd van de eigenlijke dwangneurose, met of zonder de depressies die ons hier interesseren.

Zonder depressie blijft die dwangneurose als slechts het zelfverwijt terugkeert, zelfverwijt dat Freud het affekt noemt ("hoe erg toch ..."). Op dat moment gaan allerlei andere affekten dan dat primaire zelfverwijt het bewustzijn op dwangmatige wijze beheersen: schaamte bijvoorbeeld, maar vooral angsten. Ook later, in zijn psychoanalyse zal de angst voor Freud de algemeen gangbare munt blijven, waartegen alle onbewuste affekten bij hun terugkeer in het bewustzijn ingewisseld worden. Het zelfverwijt keert dus terug als angst, terwijl

de voorstelling ("... wat ik heb gedaan") blijft in het onbewuste blijft steken. Het resultaat is dan ook ongemotiveerd lijkende dwangmatige schaamte en angsten - zonder enige depressie.

Depressies gaan daarentegen wel het beeld van de dwangneurose beheersen, indien de voorstelling van wat het subjeet dan wel verkeerd gedaan heeft op één of andere wijze in het bewustzijn terugkeert. Op één of ander manier, dit wil zeggen verschoven (metonymie) van het verleden naar het heden, of zelfs de toekomst; of verdicht (metafoor) met een niet seksuele agressie. Wat er dan toe leidt dat het bewustzijn heheerst wordt door een dwangvoorstelling, bijvoorbeeld: "Ik besmet iedereen". De grote schuldgevoelens die daarmee gepaard gaan, zijn echter nog altijd niet de depressie. De depressie zet slechts in als het subjeet effectief eens iets zou kunnen mispeuterd hebben, bijvoorbeeld zich een black out gedronken en ondertussen misschien ergens over de schreef gegaan. Op dat moment moet de dwangneuroticus toegeven dat hij niet zo gewetensvol is als hij zichzelf in zijn primaire afweer altijd voorspiegelt, en is het hek meteen helemaal van de dam: het subjeet wordt overspoeld door een depressie die zo ernstig en massaal kan zijn dat Freud ze zelfs een "melancholie van het ik" noemt. Ook in die dwangneurotische depressie kunnen we immers de paradoxale zelfverwijten terugvinden van de psychotische kleinheidswaan van de melancholie, zoals bijvoorbeeld "Ik ben de grootste misdadiger".²

Het grote verschil echter van die dwangneurotische depressie tegenover de psychotische kleinheidswaan van de melancholie bestaat er in dat de eerste, hoe melancholisch lijkend ook, nog altijd blijf geeft van zijn fundamentele hysterische verdeeldheid, van een soort aarzeling tegenover de voorstelling van bijvoorbeeld de grootste misdadiger te zijn.

Het eerste deel, "Ik ben de grootste ...", daaraan twijfelt de dwangneuroticus in zijn ongebreideld narcisme niet. De vraag blijft echter op welk gebied hij dan wel de grootste is, "de grootste misdadiger", ... of "de grootste heilige". Die vraag is het onherleidbare hysterische element in de dwangneurose: verdeeldheid tussen een betekenaar (S1), bijvoorbeeld "misdadiger", en de negatie van die betekenaar in een Andere betekenaar (S2), "heilige" bijvoorbeeld - onmogelijkheid om zich definitief te identificeren onder één bepaalde betekenaar (S1). Maar misschien mogen we toch zeggen dat de dwangneuroticus zich identificeert met één betekenaar, of één vorm van de betekenaar, namelijk: "grootste ..." - een narcistische identifikatie met de superlatief.

Helemaal anders klinkt dat "ik-ben-de-grootste-misdadiger", van de melancholische kleinheidswaan, dat er in één adem, als een holofrase, en zonder aarzeling, als een zekerheid, uit lijkt te rollen. Dit is niet het resultaat van een narcistische identifikatie met de superlatief en de verdeeldheid tussen een betekenaar en zijn negatie in een Andere betekenaar. Dit is wel, zoals ik later nog zal proberen te tonen, het resultaat van een identifikatie met wat daaraan juist het ontsnapt, het reële van het objekt (a), dat ik ook reeds in Freudiaanse termen het Ding noemde.

1.2.

OEDIPALE AGRESSIE

Aanvankelijk, ten tijde van de verleidingstheorie, situeert de seksuele agressie, die tot dwangneurotische depressies leidt, zich nog in het imaginaire register van de actieve herhaling tegenover de andere-gelijke van wat het subjeet zelf eerst passief diende te ondergaan vanwege de grote Ander.

Al snel echter, in zijn briefwisseling met Flies, in 1897 (p. 180), doet Freud die seksuele agressie haar oedipale kleur bekennen: het gaat om wat hij dan voor het eerst bestempelt als "feindselige" of vijandige impulsen tegenover de ouders, en meer bepaald de wens dat ze zouden sterven, die bij de jongen tegen de

²Die "melancholische" depressie van de dwangneurose is nog iets anders dan wat wij in den beginne de "melancholische" depressie van de histerie noemden.

vader is gericht en bij het meisje tegen de moeder. Dit is meteen ook Freuds allereerste hint naar wat hij later zal uitwerken als het Oedipuskomplex. Het is deze verdrongen oedipale haat die in de dwangneurose terugkeert en aanleiding geeft tot de zogenaamde 'melancholiën'. Dwangneurotische melancholieën die dus, zoals we zojuist zagen, kunnen optreden nadat het subjeet zelf ergens die agressie op een minimale wijze heeft weten te bevredigen. Maar zeker ook wanneer die oedipale doodswens tegenover één der ouders, en dan vooral de vader, plots massaal in de realiteit wordt bevredigd - doordat bijvoorbeeld die vader sterft. Op dat moment vervalt het dwangneurotische subjeet dan in een pathologische, quasi-melancholische rouw met luidgeuite zelfverwijten.

Die quasi-melancholische depressie en rouw in de dwangneurose probeerde ik reeds enigszins te onderscheiden van de echte, psychotische melancholie. Freud zelf onderscheidt ze op dat moment ook nog eens expliciet van de dwangneurotische depressie, door te stellen dat de verdringing van die vijandige oedipale impulsen tot een ander soort dan de angstneurotische 'Verstimmung' leidt.

2.

PSYCHOANALYSE - TRAUER UND MELANCHOLIE 1915

Aan deze pre-analytische visie op de dwangneurotische depressie of 'melancholie' is later, in de loop van Freuds psychoanalyse, eigenlijk niets fundamenteels meer gewijzigd geworden. Ook bleef deze dwangneurotische depressie klinisch gesproken het meest courante type van psychisch bepaalde depressie bij de histerie.

Dit wordt bijvoorbeeld bevestigd in "Trauer und Melancholie" uit 1915. Freuds hoofdbekommernis in die tekst is de specificiteit van de melancholie als psychose, met enerzijds een objekt-verlies en anderzijds, als een soort weerslag daarvan, een ik-verlies. Op dat vlak onderscheidt hij die melancholie van het normale fenomeen van de rouw, maar ook van de pathologische, quasi-melancholische rouw van de dwangneurose na de dood van een geliefde. Noch bij de normale noch bij de dwangneurotische depressieve rouw slaat immers het objekt-verlies om in een ik-verlies. In geen van beide gevallen wordt het narcisme aangetast - of het raakt in elk geval weer hersteld.

Mij interesseert hier voorlopig echter minder die specificiteit van de melancholie als die van de dwangneurotische depressie. Ook in zijn psychoanalyse stelt Freud, net als in zijn pre-analytische periode, de oedipale agressie of haat tegenover de ouders verantwoordelijk voor de dwangneurotische depressie. Dit doet hij nu echter wel onder de nieuwe, en helaas ook voor een mogelijke verwarring met de melancholie zorgende benaming van de 'ambivalentie'. Zoals ik later nog zal tonen, laat Freud die agressie of ambivalentie inderdaad ook een belangrijke rol spelen in de ontwikkelingsgeschiedenis van de melancholie. Freud zegt het zelf nooit met zoveel woorden, maar vooral later, jenseits van het lustprincipe, blijkt zeer duidelijk dat die agressie, haat of ambivalentie bij de dwangneurose en de melancholie zich op een radikaal verschillend niveau situeren.

De dwangneurotische haat tegenover de vader situeert zich op het oedipale niveau, dat ik een secundair of ook een historisch niveau zou kunnen noemen. Dat is de haat tegenover de vader als betekenaar.

Met mijn heel eenvoudige definitie van de betekenaar is dat eens te meer de vader die er mogelijk ook niet kan zijn: de dode vader dus. Via zijn mythe van de moord op de oervader impliceert Freud het verlangen van het subjeet in die betekenaar van de vader of dode-vader: de vader kan dood zijn omdat het subjeet dat zelf wenst. Later zal Lacan van die doodgewenste-vader de religieuze dimensie benadrukken met zijn concept van de symbolische Naam-des-Vaders, de vader die nog slechts als een naam verder leeft.

De dwangneuroticus is dan degene die de dood van de vader altijd teveel op de rekening van zijn eigen verlangen schrijft (dat hij dus als agressie interpreteert) - en zichzelf daarvoor dan straft in zijn depressies door zich met die doodgewenste vader te identificeren.

De melancholische haat lijkt zich daarentegen op een soort primair, pre-historisch niveau te situeren, of in elk geval jenseits van het oedipale register. Het is niet meer de haat van de doodswens als verhouding tot de oedipale of symbolische vader. Het is de haat van wat Freud later de doodsdrijf zal noemen en die zich, in het geval van de melancholie, richt op iets in een narcistisch geliefd imaginair objekt, een soort reële Kern van dat objekt die Freud in zijn pre-analytische periode op filosofische wijze het Ding noemde, en in "Trauer und Melancholie" op eerder poëtisch lijkende wijze de schaduw van dat objekt. Over dat reële Ding zal ik het uitgebreider hebben, in het kader van de analyse van de melancholie. Daarbij zal ik dan ook proberen te tonen hoe de melancholicus, op het moment dat hij zijn imaginair liefdesobjekt op een of andere wijze verliest, zijn hele ik identificeert met die primair gehate reële Kern van het verloren objekt die als een schaduw aan hem blijft plakken. Zodoende richt hij die haat van de doodsdrijf op zijn eigen ik.

Dit radicale verschil tussen de symbolische orde van de oedipale doodswens in de dwangneurose en de reële orde van de doodsdrijf in de melancholie heeft volgens Freud een belangrijke klinische consequentie, namelijk dat een dwangneurotische 'melancholie', tegengesteld aan echte psychotische melancholie, slechts zelden tot zelfmoord zou leiden.

De dwangneurotische zelfmoordneiging, als dwanggedachte, beantwoordt immers slechts aan een zelfbestrafing, voor de eigen haat tegenover het geliefde oedipale objekt. Zelfbestrafing die gecombineerd wordt door het über-Ich dat, zo zegt Freud in 1923 in "Das Ich und das Es", meer weet dan het ik over de oedipale ambivalentie. Het dwangneurotische ik, dat zich dus van geen kwaad bewust is, verzet zich dan ook tegen de door het Über-Ich gekommandeerde zelfbestrafing van de zelfmoord. Het doet dit met de hele, intact gebleven energie van zijn niet geringe narcisme - én gesteund door zijn in het onbewuste eveneens bewaard gebleven oedipale objektrelatie.

Bij de melancholie daarentegen zal ik tonen hoe het verlies van de objektrelatie én de identifikatie met het daarvan resterende Ding waardoor de haat van de doodsdrijf zich tegen het ik keert, dit uiteindelijk tot zelfmoord dringen in een passage à l'acte.